

ЦИВІЛІСТИКА

САМПАРА Н. М.,

аспірант кафедри цивільного права
і процесу юридичного факультету
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 347.412

ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ СУБСИДІАРНИХ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У статті досліджено основні елементи зобов'язання як критерії класифікації субсидіарних зобов'язань. Проаналізовано юридичну доктрину та норми цивільного законодавства щодо специфіки субсидіарних зобов'язань. Запропоновано класифікацію субсидіарних зобов'язань за підставою їх виникнення.

Ключові слова: класифікація, зобов'язання, субсидіарні зобов'язання, цивільне законодавство.

В статье исследованы основные элементы обязательства в качестве критериев классификации субсидиарных обязательств. Проанализирована юридическая доктрина и нормы гражданского законодательства о специфике субсидиарных обязательств. Предложена классификация субсидиарных обязательств на основании их возникновения.

Ключевые слова: классификация, обязательства, субсидиарные обязательства, гражданское законодательство.

In the article the basic elements obligations as classification criteria subsidiary obligations. Analyzed the legal doctrine and rules of civil law on the specifics of subsidiary obligations. The classification of subsidiary obligations on the basis of their origin.

Key words: classification, commitment, subsidiary obligations civil law.

Вступ. Здійснення систематизації та класифікації зобов'язань має наукове й практичне значення, адже їх віднесення до певного виду зумовлює специфіку зобов'язань й визначає важливі умови цивільного обігу. Класифікація зобов'язань у цивільному праві України зумовить у подальшому формування нових, обґрунтованих знань, необхідних для регулювання зобов'язальних цивільно-правових правовідносин.

Дослідження поняття та сутності, становлення й розвитку субсидіарних цивільно-правових зобов'язань, незважаючи на безліч наукових позицій щодо їх визначення, дає підстави для виокремлення основних елементів зобов'язання, які слід брати за критерії в здійсненні класифікації зобов'язань.

Саме через дослідження вказаних наукових категорій й відбувається не лише розроблення нових теоретичних концепцій, а й надання пропозицій, що можуть бути підставою для вдосконалення наявної практичної діяльності та нормативної бази з питань регулювання зобов'язальних правовідносин. Насамперед це стосується субсидіарних зобов'язань у цивільних правовідносинах.

Постановка завдання. Проблематика класифікації зобов'язань у цивільному праві, зокрема й субсидіарних, неодноразово була предметом дослідження низки вчених-цивіліс-

тів, таких, як М. Агарков, С. Аскназій, Є. Богданова, М. Брагінський, Н. Голубєва, М. Гордон, О. Йоффе, Т. Ківалова, О. Красавчиков, І. Новицький, Є. Храпунова та ін. Водночас ученими однобічно або поверхово було розглянуто критерії для класифікації саме субсидіарних зобов'язань. Із цих причин на сучасному етапі розвитку цивільних правовідносин існує потреба в систематизації та класифікації субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Ґрунтовне дослідження цього питання можливе на основі детального вивчення й аналізу основних критеріїв для класифікації зобов'язань за цивільним законодавством України.

Метою статті є дослідження окремих аспектів класифікації субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Результати дослідження. З метою більш ґрунтовного вивчення будь-якого явища доцільно завжди визначати всі його аспекти, що є можливим через установлення відповідних класифікаційних критеріїв. Т. Ківалова, досліджуючи проблематику системи зобов'язань, обґрунтувала доцільність розмежування таких понять, як види зобов'язань і система зобов'язань. Під системою зобов'язань слід розуміти результат наукового аналізу з метою впорядкування всієї сукупності відповідних норм та зобов'язальних правовідносин, що існують у цивільному законодавстві [1, с. 25]. Із цим твердженням варто погодитися, оскільки система зобов'язального права є значно ширшою від класифікації зобов'язань, основу яких становить саме аналіз норм чинного законодавства й низка теоретичних положень та рекомендацій.

Оскільки класифікація будь-якого правового явища, зокрема й зобов'язання, повинна здійснюватися насамперед на основі чинного законодавства, то аналізуючи норми книги п'ятої Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що присвячені зобов'язальному праву, слід зробити деякі висновки. По-перше, законодавець, визначаючи способи виконання зобов'язань, виділяє часткові (ст. 529 ЦК України) та солідарні (ст. 541 ЦК України) зобов'язання [2]. По-друге, у главі, присвяченій забезпеченню виконання зобов'язань, виокремлено шість видів забезпечення виконання зобов'язань, а саме: неустойку, поруку, гарантію, заставу, притримання, завдаток (ч. 1 ст. 546 ЦК України). По-третє, залежно від правових наслідків, що настають після порушення зобов'язання, яким є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених у змісті зобов'язання, виділяють, окрім відповідальності боржника за невиконання або неналежне виконання, ще й солідарну або субсидіарну відповідальність. По-четверте, у розділі, що врегульовує питання стосовно окремих видів зобов'язань, законодавець застосував класичну класифікацію зобов'язань на договірні й недоговірні.

Проведений аналіз норм ЦК України щодо класифікації зобов'язань дає підстави стверджувати про застосування законодавцем чіткого й лаконічного підходу. Але постійне розширення цивільно-правових відносин збільшує й ускладнює зміст цивільно-правових зобов'язань. Це зумовлює доцільність обґрунтування й вироблення в правовій доктрині розгалуженої класифікації зобов'язань, зокрема й субсидіарних, звичайно, враховуючи означені нормативні приписи чинного законодавства у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин.

Отже, варто з метою найбільш ефективного дослідження проблематики класифікації субсидіарних зобов'язань застосувати логічний метод градації від загальних критеріїв до особливих, тобто дослідити пропоновані науковцями класифікації зобов'язань у цивільному праві з беззаперечним урахуванням норм чинного законодавства.

Так, законодавець здійснив розподіл зобов'язань на договірні й недоговірні, узявши за основу підставу їх виникнення. Адже договірні зобов'язання виникають на підставі договору, а недоговірні – на підставі інших юридичних фактів. Хоча означена класифікація і є загальноприйнятною, однак у правовій цивілістичній доктрині простежується двояке ставлення до її сприйняття. О. Харитонова та Н. Голубєва, будучи прихильниками цієї класифікації зобов'язань, указують на її зручність. Ця властивість, на їхню думку, проявляється в процесі вирішення питань щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смерті; завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); завданої малолітньою або неповнолітньою особою тощо, а також під час установлення вини потерпілого й форми вини правопорушника [3, с. 67; 4]. Критичне ставлення до цієї класифікації

зобов'язань розроблене Є. Сухановим та О. Сергєєвим [5, с. 96; 6, с. 620]. Базується воно на недоцільності та безпідставності віднесення зобов'язань, що виникають на основі односторонніх договорів, де одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони, до недоговорних зобов'язань.

У контексті дослідження проблематики класифікації зобов'язань слід застосовувати пропонований поділ і до субсидіарних зобов'язань, однак із певним уточненням. Субсидіарні зобов'язання за підставами виникнення поділяються на договірні й недоговорні. Відповідно до норм цивільного законодавства субсидіарні зобов'язання можуть виникати на підставі договору або закону. Аналіз змісту субсидіарних зобов'язань дає підстави для здійснення поділу договірних субсидіарних зобов'язань на два підвиди, узявши за основу юридичний зміст договору (правочину). Перший підвид договірних субсидіарних зобов'язань ґрунтується на правочині, метою укладення якого є встановлення додаткового майнового обов'язку для субсидіарного боржника. До цього підвиду договірних субсидіарних зобов'язань слід віднести договір поруки, за яким поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання останнім свого обов'язку (ч. 1 ст. 553 ЦК України). Означена норма встановлює обов'язок поручителя відповідати перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Проте договір поруки укладається за власною волею поручителя, який свідомо, маючи повну цивільну дієздатність, бере на себе відповідальність за невиконання або неналежне виконання іншою особою зобов'язання перед кредитором.

Згідно зі ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цивільного законодавства, а за відсутності таких умов і вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, які звичайно ставляться. У ст. 554 ЦК України встановлено, що в разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що й боржник, включаючи сплату основного боргу, відсотків, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки. Наприклад, позивачем не було дотримано норми ч. 2 ст. 619 ЦК України, в якій зазначено, що кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність. Кредитор отримує право на пред'явлення вимоги до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, лише в разі надання доказів про пред'явлення ним вимоги до основного боржника, які він зобов'язаний надати згідно з нормами закону.

Другий підвид договірних субсидіарних зобов'язань полягає в тому, що хоча укладення правочину має місце, однак саме субсидіарне зобов'язання випливає не з умов правочину, а є правовим наслідком невиконання чи неналежного виконання основного зобов'язання. Фактично пропонований другий підвид договірної субсидіарної відповідальності. Прикладом договірних субсидіарних зобов'язань цього підвиду є договір комерційної концесії. Згідно зі ст. 1115 ЦК України за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав із метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг. Правоволоділець несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що пред'являються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем (ст. 1123 ЦК України). Наведені нормативні положення вказують на те, що укладений договір комерційної концесії є підставою для виникнення правовідносин, первісно пов'язаних із наданням права користування комплексом певних прав. І лише за умов, які передбачені законом, на підставі укладеного договору комерційної концесії для правоволодільца може настати субсидіарна (додаткова) відповідальність.

Іншу групу за дихотомічним розподілом становлять недоговірні субсидіарні зобов'язання. У підрозділі II розділу III книги V ЦК України розкрито концептуальні положення розуміння недоговірних зобов'язань. До них законодавцем віднесено види, які варто систематизувати за главами: 1) зобов'язання, що виникають із публічної обіцянки винагороди (глава 78 ЦК України); 2) зобов'язання, що виникають з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України); 3) зобов'язання, що виникають з урятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України); 4) зобов'язання, що виникають зі створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81 ЦК України); 5) зобов'язання, що виникають із підстав відшкодування шкоди (глава 82 ЦК України); 6) зобов'язання, що виникають із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (глава 83 ЦК України).

Серед науковців немає єдиного підходу до класифікації недоговірних зобов'язань. В. Самойленко пропонує класифікувати їх за підставами виникнення на дві групи: ті, що виникають з односторонньої волі їх учасників, і ті, що виникають із настання юридичних фактів, передбачених законом [7, с. 355]. В. Ігнатенко класифікує недоговірні зобов'язання на регулятивні й охоронні, причому до охоронних відносить зобов'язання по відшкодуванню шкоди [8, с. 71]. О. Ніколаєнко, узявши за критерій підстави виникнення недоговірних зобов'язань, розділяє їх на чотири групи: 1) недоговірні зобов'язання, що виникають унаслідок учинення односторонніх правочинів; 2) унаслідок учинення правомірних дій, які не є правочинами; 3) унаслідок учинення неправомірних дій (деліктів); 4) унаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави [9, с. 158]. Кожна з пропонованих класифікацій недоговірних зобов'язань має право на існування, адже з їхньою допомогою здійснюється якісне застосування правових норм, що регулюють зобов'язальні правовідносини.

Аналіз як правових норм, що регулюють різноманітні за своєю сутністю та змістом недоговірні зобов'язання, так і наведених класифікацій дає підстави для виокремлення в недоговірних зобов'язаннях, узявши за критерій підставу виникнення, тих зобов'язань, що виникають на підставі відшкодування шкоди, і тих зобов'язань, що виникають на підставі закону. При цьому з позицією О. Ніколаєнко про те, що це є деліктні недоговірні зобов'язання, не можна погодитися, оскільки підставою для виникнення деліктних зобов'язань є правопорушення (проступок), а підставою для виникнення означених недоговірних зобов'язань – факт завдання шкоди. Підтвердження цієї позиції знаходимо в праці М. Тедорадзе, який наголошує на тому, що віднесення деліктних зобов'язань до недоговірних може зумовити розширення їхнього тлумачення в юридичній літературі за допомогою визначення їхніх нових специфічних властивостей [10, с. 106]. Тому, досліджуючи субсидіарні недоговірні зобов'язання й не вдаючись до розробки загальної класифікації недоговірних зобов'язань, слід виділити на підставі виникнення недоговірних зобов'язань ті зобов'язання, що виникають унаслідок відшкодування шкоди. До їх числа слід віднести субсидіарне недоговірне зобов'язання, передбачене ст. 1179 ЦК України. Частина 1 цієї статті передбачає, що неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. У цьому разі виникають відносини між неповнолітньою особою, що спричинила шкоду, і потерпілим. Частина 2 означеної статті містить положення про те, що в разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода була завдана не з їхньої вини. У цьому разі виникає субсидіарне зобов'язання, суб'єктами якого є батьки (усиновителі, піклувальники) і потерпілий.

Другу групу недоговірних субсидіарних зобов'язань становлять зобов'язання, що прямо випливають зі змісту правових приписів. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 163 ЦК України зазначено, що члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу в розмірах та порядку, установлених статутом кооперативу й законом.

Підставою для класифікації субсидіарних зобов'язань може бути й вольовий характер їх виконання. Відповідно до цього критерію слід виділити: 1) субсидіарні зобов'язання, що

виконуються добровільно; 2) субсидіарні зобов'язання, що виконуються примусово. Доцільність такої класифікації обґрунтована потребами практики. Так, наприклад, субсидіарний боржник за власною волею після пред'явлення вимоги кредитора може виконати зобов'язання в повному обсязі. Здебільшого на практиці має місце добровільне відшкодування шкоди батьками неповнолітньої особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років потерпілому. І лише в разі неможливості задоволення своїх вимог субсидіарним боржником у добровільному порядку кредитор набуває право на примусове виконання зобов'язання субсидіарним боржником (шляхом звернення до суду й примусового виконання зобов'язання).

Висновки. Отже, оскільки підставами виникнення субсидіарних зобов'язань є договір і закон, то взявши їх за критерій, пропонуємо таку класифікацію субсидіарних зобов'язань: 1) договірні субсидіарні зобов'язання слід класифікувати на два підвиди: 1.1) субсидіарні зобов'язання, що базуються на правочині, метою укладення якого є встановлення субсидіарному боржникові додаткового майнового обов'язку (договір поруки); 1.2) субсидіарні зобов'язання, що виникають не з умов правочину (хоча його укладення є передумовою можливості їх виникнення), а є наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником (договір комерційної концесії); 2) недоговірні субсидіарні зобов'язання: 2.1) субсидіарні зобов'язання, що виникають із приводу відшкодування шкоди; 2.2) субсидіарні зобов'язання, що виникають на підставі закону.

Пропонована класифікація субсидіарних цивільно-правових зобов'язань може в майбутньому застосовуватися й у законотворчій практиці з метою визначення правових положень щодо регулювання відносин, пов'язаних із прийняттям особою додаткової (субсидіарної) відповідальності за зобов'язаннями іншої особи.

Список використаних джерел:

1. Ківалова Т. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України // Т. Ківалова / Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – С. 22–27.
2. Цивільний кодекс України / Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 376 с.
3. Харитонova О. Рецепт ідеї дихотомії права / О. Харитонova // Актуальні проблеми держави й права : зб. наук. пр. – О., 2002. – Вип. 13. – С. 65–70.
4. Голубева Н. Система зобов'язань у цивільному праві України / Н. Голубева // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2010. – Т. 9. – С. 241–247. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2010_9_26.
5. Гражданское право. В 4-х томах. Том 3 / Под ред. Е. Суханова. 3-е изд., перераб. и доп. – М. : БАК, 2008. – 766 с.
6. Гражданское право: в 3-х т. : [учебник для вузов] / ред. А. Сергеев. – М. : ПГ-Пресс, 2013 – Т.1 : Общая часть. – 1008 с.
7. Самойленко В. Цивільне та сімейне право України : [навч. посіб.] : Ч. 1 / В. Самойленко. – Х. : Юрsvit, 2007. – 460 с.
8. Ігнатенко В. Виконання недоговірних регулятивних зобов'язань / В. Ігнатенко // Теорія і практика правознавства : електр. наук. фахове видання Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Б. в., 2012. – Вип. 1 (2) / 2012. – С. 70–79.
9. Ніколаєнко О. Система недоговірних зобов'язань у цивільному законодавстві України / О. Ніколаєнко // Правове життя сучасної України : тези доповіді 9-ї наукової конференції проф.-викл. і аспірант. складу (м. Одеса, 26.04.2006 р.). – 2006. – С. 157–158.
10. Тедорадзе М. Підстави виникнення недоговірних зобов'язань за законодавством України / М. Тедорадзе // Митна справа. – № 5(95). – Ч. 2, кн. 2. – 2014. – С. 104–108.

